

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

**Историјско-богословска оцена односа између Цркве и државе у Русији у XV-XVI
веку (критичко-компаративна анализа)**

ДОКТОРАНДА АЛЕКСАНДРА И. ДУНАЈЕВА

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 22. децембра 2022. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације докторанда Александра И. Дунајева, под насловом *Историјско-богословска оцена односа између Цркве и државе у Русији у XV-XVI веку (критичко-компаративна анализа)*, који после читања дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи Реферат:

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Јеромонах Андроник (Александар И. Дунајев) рођен је 21. маја 1987. године у месту Приураљски, у Руској Федерацији. Од 2005. до 2010. године студирао је на Оренбуршком државном универзитету, завршивши га са квалификацијом предавач електротехнике. Од 2010. до 2015. године похађао је Оренбуршку духовну семинарију Руске Православне Цркве, завршивши је са квалификацијом Стручњак из области православног богословља. Од 2015. до 2017. године студирао је на мастер академским студијама Православног богословског факултета Универзитета у Београду, завршивши их са академским звањем мастер теолог. Одбранио је мастер рада на тему *Поглед на развој монаштва и чина монашења кроз призму аскезе*. Објавио је следеће радове: *Утицај друштва на развој и оснивање монаштва*, Српска теологија данас 2017 (зборник радова), Београд 2018, 217-222; *Становление мотивации обучения будущих*

священнослужителей в образовательном процессе духовной семинарии, Вестник Орен. ДС 2/4 (2015) 144-151; Проблем односа Цркве и државе у књизи Црквена историја енглеског народа код Светог Беде Часног, Теолошки погледи 1 (2022) 63-94.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет докторске дисертације јесте критичко сагледавање и историјско-богословска анализа односа између Цркве и државе у Русији, током 15. и 16. века. То је период у којем су се догодиле важне прекретнице у историји руске државности као што су ослобађање од монголског ропства, учвршћивање Москве као центра окупљања руских земаља, проглашење царства. Истовремено, Црква у Русији стиче фактичку аутокефалност. Динамичност друштвеног и духовног развоја огледа се у формирању идеје о Москви као Трећем Риму, духовним концепцијама стјажатеља и нестјажатеља, одлукама Стоглавог сабора. Кандидат је сагледао и анализирао најважније аспекте поменутих процеса и догађаја, указујући на њихову релевантност у контексту црквено-државних односа у Русији тог доба. Посебну пажњу посветио је разматрању богословских схватања средњевековних руских мислилаца о односима између државе, Цркве и друштва изложеним у богословским, политичким и правним концепцијама тог времена.

Као циљ докторске дисертације кандидат је одредио представљање начина на који су руски средњевековни мислиоци сагледавали појам „симфоније“ између Цркве и државе у Русији наведеног периода и давање одговора на питање на који начин је идеја „Москва – трећи Рим“ утицала на односе између Цркве и државе у Русији у поменутом периоду. Као додатни циљ истакнут је покушај да се уоче паралеле са савременим моделима изградње односа између Цркве и државе у Русији.

3. Опис садржаја дисертације

Докторска дисертација се састоји од увода, пет централних поглавља, закључка и списка коришћене библиографије. У уводном делу укратко су представљени предмет и циљ рада, истраживачке методе и основне хипотезе спроведеног истраживања. У уводном поглављу недостаје критички осврт на кључне изворе и литературу коришћену у дисертацији.

Друго поглавље носи наслов *Правни положај Цркве у руској држави у 15. и 16. веку*. Кандидат је описао однос великог кнеза и Цркве, са посебним освртом на питање земљишних поседа Цркве и на прве покушаје секуларизације црквене имовине. Констатује да се правни статус Цркве развијао у складу са њеним местом и улогом у процесу обједињавања руских земаља и у процесу централизације власти. Анализира улогу Цркве, као и однос Цркве и државе у процесу изградње сталешко-представничке монархије. Представља однос Цркве према владару, са посебним освртом на епоху првог руског цара Ивана IV Грозног, а у контексту питања везаног за ограничавање царске власти. Анализира ставове кључних руских богослова и друштвених делатника, поменуте епохе, о наведеним питањима, међу којима су Максим Грк, Јосиф Волоколамски, Зиновije Отенски, кнез Курбски. Покушао је да укаже на паралеле са савременим стањем односа између Цркве и државе у Русији.

Треће поглавље дисертације носи наслов *Стоглави сабор, његове одлуке и значај*. Кандидат је пажњу усмерио на оне аспекте овог важног догађаја у руској црквеној историји, који се тичу теме односа Цркве и државе. Анализирао је непосредну предисторију Стоглава, са акцентом на односима између митрополита Макарија и цара Ивана Грозног. Указао је на значај улоге и других важних личности, попут протопопа Благовештенског сабора у московском Кремљу Силвестра и блиског сарадника цара Ивана Грозног Алексеја Фјодоровича Адашева. Као кључно питање црквено-државних односа уочи Стоглава навео је проблем црквене имовине, пре свега манастирских имања, које је држава желела да секуларизује. Детаљно и критички анализира *Одговор* митрополита Макарија у вези са поменутиим питањем. Констатује да су постојале две струје уочи сабора: црквена, која је тежила да оспори захтеве државних власти у вези са црквеном имовином и световна, која је инсистирала на секуларизацији имовине. Притом, црквена струја је била изнутра подељена на архијереје, са једне, и игумане већих манастира, са друге стране, чији се интереси нису сасвим поклапали. Цар Иван Грозни је, по оцени кандидата, будући у младим годинама, био неодлучан и налазио се између две поменуте струје. Црквена струја је тражила унутрашње поправљање стања у различитим аспектима црквеног живота, док је световну, пре свега, занимало имовинско питање. У низу подтема везаних за Стоглав кандидат успешно анализира питања времена одржавања сабора, ауторства царских питања на сабору и структуре и

духовног усмерења учесника сабора. Користећи се релативно новијим издањима саборских одлука (Т. Е. Новицкая, Н. А. Семидеркин, С. И. Штамм, *Коментарии к Стоглаву*, Российское законодательство, т. 2, Москва 1985; Е. Б. Емченко, *Стоглав. Исследование и текст*, Москва 2000) таксативно набраја одлуке Стоглава за које сматра да се тичу односа између Цркве и државе и акрибично их анализира. Посебну пажњу обраћа на анализу саборске пресуде о вотчинама, односно манастирским земљопоседима, улазећи и у питање начина њеног доношења. Поглавље закључује тврдњом да је световна власт искористила сукобе унутар Цркве (стјажатељи-нестјажатељи, архијереји-игумани) да на сабору испослује одлуке које су јој ишле у прилог. Стоглав је отворио пут ка већој контроли Цркве од стране световних власти. То је био корак ка стапању Цркве и државе и стварању православног царства које ће се одликовати максималном блискошћу црквеног и државног живота, али бити и пут ка потчињавању Цркве држави.

Четврто, уједно и централно, поглавље дисертације носи наслов *Идеја Москве као трећег Рима и теорија симфоније Цркве и државе у друштвено-религијској мисли 15. и 16. века*. Кроз дела руске средњовековне црквене књижевности као и на основу дела савремених истраживача поменутог питања, кандидат детаљно разматра развој једне од кључних идеја у руској црквеној и државној историји, при чему недовољно пажње посвећује самом историјском контексту у којем се поменута идеја развијала. Њене корене налази у периоду Кијевске Русије када се може запазити рефлектовање идеје о одређеној провиденцијалној мисији. Као темељ развоја идеје сакрализације државе и световне власти види дело митрополита кијевског Илариона *Слово о закону и благодати* (11. век). У овом делу почиње да се развија концепција везана за посебно место и улогу руске земље у историји света. Ову концепцију продужава преподобни Нестор Летописац развијајући је у правцу идеје о месијанској мисији Русије, односно богоизабраности руског народа. У 14. веку, у време митрополита Алексија, ова идеја се развија у својеврсну теократију у Московској Русији. Кандидат закључује да је у првом периоду (11-14. век) идеја о руској богоизабраности структуисана првенствено у смислу сакрализације руског простора. Наредни период (15. и 16. век) представља прекретницу у развоју поменуте идеје. По кандидату, у овом периоду идеја духовне одговорности пред светом прераста у осећај целине, саборног организма чија је глава цар а снага која

га покреће православље. Паралелно, долази до све већег поистовећивања појмова Цркве и царства. На развој идеје о Москви као трећем Риму, у овом периоду, битно утичу историјске околности. Пристанак Цариградске патријаршије на Флорентинску унију и потоњи пад Византије схваћени су у Московској Русији као израз егзистенцијалне угрожености православља, притешњеног између римокатоличког и исламског света. У исто време долази до постепеног ослобађања Московске Русије од татарског ропства и стварају се услови за развој идеје о посебној улози Москве и њеног владара (великог кнеза, потом цара) у православном свету. Потом, у време првог руског цара Ивана Грозног развија се доктрина самодржавља у којој се у центру пажње не налази царева лична побожност, већ исправност његовог политичког деловања. У овим променама кандидат види почетке процеса удаљавања од есхатолошких ка овоземаљским политичким идеалима. Као релевантне представнике црквене мисли у вези са идејом Москве као трећег Рима кандидат, пре свега, наводи старца псковског Елезаровог манастира Филотеја и преподобног Јосифа Волоколамског. Анализира Филотејеву посланицу великом кнезу Василију III и кључне ставове који се тичу поменуте теме у Јосифовом делу *Просветитељ*. Старац Филотеј који уобличава поменуту идеју, њен основ види у теорији *translatio imperii* и нераскидивој повезаности идеје трећег Рима са Ромејским царством. Кандидат прати развој мисли Јосифа Волоколамског, посебно његово кратолошко учење и примећује одређене промене, које су се кретале од ставова о одбацивању покорављања владару у ситуацијама када одступа од идеала православног владара до учења о богоосвештаној апсолутној власти самодршца. Такав став, по кандидату, водио је ка постепеној доминацији државе над Црквом у Русији.

Пето поглавље носи наслов *Нестјажатељство као верски и социјално-политички феномен*. Најпре се разматра феномен формирања имовинско-правне способности Руске Цркве у 15. и 16. веку. У овом периоду довршава се процес започет у првим деценијама формирања Цркве у Русији, када је започет развој манастирског земљопоседништва. Крајем 15. и почетком 16. века примећује се јосифљански модел који од манастира прави крупне земљопоседнике који се баве трговином. Манастирска имовина постаје повод за спор између црквених и државних власти, будући да су московски кнезови покушавали да преузму земљопоседе манастира. Кандидат указује на главне моменте тог спора у време владавине кнеза Ивана III и цара Ивана IV Грозног.

Ови моменти били су везани за саборе 1503, 1551 и 1580. године. Централни део овог поглавља чини разматрање ставова преподобног Нила Сорског, духовног вође нестјажатеља и његовог опонента преподобног Јосифа Волоколамског, духовног вође стјажатеља. Ова разматрања су врло сажета и недостаје им детаљнији историјско-богословски увид. Залагање преподобног Нила против манастирске имовине било је у супротности са реалним стањем ствари у Руској Цркви. То је била идеалистичка концепција заснована на искуству ране Цркве, која је, ипак, по оцени кандидата, дала резултате у руском црквеном животу. Они су се огледали у сабирању унутрашњих црквених снага које нису дозволиле потпуно нестајање Цркве унутар државног механизма. У том контексту, у овом поглављу, праве се кратке паралеле са раном Црквом и исихастичким покретом у Византији. Као важан закључак кандидата у овом поглављу истичемо оцену да је државна власт злоупотребила концепцију преподобног Нила зарад својих меркантилних интереса. Са друге стране, кандидат врло сажето разматра ставове преподобног Јосифа, указујући да он није био теоретичар идеализма, већ практичар и тип игумана администратора. Његова концепција одобравања манастирских поседа заснивала се на социјалној мисији Цркве, заснованој на идеји хришћанског милосрђа. Концепција великих општежитељних манастира заснивала се на идеји о неопходности обезбеђивања адекватног архијерејског кадра за Руску Цркву. У моделу тесне сарадње Цркве и државе, преподобни Јосиф је видео превасходство духовне над световном влашћу, као и могућност отказивања послушности неправедном владару. После изношења ових начелних ставова кандидат поглавље завршава анализом спора између двојице духовника на сабору 1503. године.

Шесто поглавље носи наслов *Ставови преподобног Максима Грка о односу између Цркве и државе у Русији у 15. и 16. веку*. Поглавље почиње одељком посвећеним развоју односа између световне и духовне власти чиме се, у највећој мери, понавља оно што је изнето у претходним деловима дисертације. Са друге стране, недостаје историјски увод о деловању Максима Грка у Московској Русији, неопходан за контекстуализацију његовог учења. Пажња је посвећена ставовима Максима Грка о црквено-државним односима и лику идеалног владара и то на основу новијег критичког издања његових дела (*Преподобный Максим Грек, Сочинения*, т. 1-2, Москва 2008). Представљајући ставове Максима Грка, кандидат покушава да изврши компаративну

анализу у односу на ставове преподобног Нила Сорског и Јосифа Волоколамског. Констатује да су Максимови ставови у вези са питањем стицања манастирске имовине ближи стјажатељима, док су они по питању начина монашког живота ближи позицијама нестјажатеља.

Дисертација се завршава закључком у чијем првом делу кандидат разматра савремене односе између Цркве и државе у Русији, док у другом делу представља достигнуте резултате истраживања у вези са црквено-државним односима у 15. и 16. веку.

4. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Кандидат је успешно изложио и анализирао тему докторске дисертације, користећи релевантне историјске изворе и богословску и историографску литературу, углавном на руском језику, при чему у критичком апарату дисертације доминира литература. Дисертација методолошки и садржински задовољава академске критеријуме. Комплексност теме односа Цркве и државе у Русији у 15. и 16. веку подразумева мултидисциплинаран приступ који укључује црквено-историјске и канонско-правне аспекте, који су адекватно заступљени у дисертацији.

Кандидат је адекватно представио ставове кључних црквених и друштвених делатника у Московској Русији у 15. и 16. веку о црквено-државним односима у поменутом периоду. Представљени су ставови Преподобних Јосифа Волоколамског, вође стјажатеља и Нила Сорског, предводника нестјажатеља у руском монаштву, Максима Грка, Зиновија Отенског, митрополита Макарија, кнеза Курбског и других. Кандидат се фокусирао на теме везане за утицај спорова о црквеној имовини, одлука Стоглавог сабора и идеје о Москви као трећем Риму на односе између Цркве и државе у Московској Русији. Размотрена је улога првог руског цара Ивана IV Грозног на поменуте односе. На овај начин успео је да обухвати и критички истражи кључне аспекте руске средњовековне мисли о питању симфоније између Цркве и државе, чиме је испунио основни циљ дисертације, при чему се уочавају извесне мањкавости у систематичном представљању историјског контекста поменуте епохе у Московској Русији.

Дисертација представља прво дело на српском језику, посвећено теми односа Цркве и државе у Московској Русији у 15. и 16. веку. Комисија констатује да је кандидат на кохерентан начин представио многоструке аспекте теме дисертације и да је пажљиво и научно аргументовано изнео релевантне закључке.

5. Закључак

Докторска дисертација Александра И. Дунајева под насловом *Историјско-богословска оцена односа између Цркве и државе у Русији у XV-XVI веку (критичко-компаративна анализа)*, урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду, 26.1.2023. године

Чланови Стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____

др Владислав Пузовић,
редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

2. _____

др Далибор Петровић,
редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Источном Сарајеву

3. _____

др Ивица Чаировић,
ванредни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду